

Исабеков И.Н., Кадырова Г.Э.

ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ХАН ОРДОЛОРУНУН
ТАРЫХЫЙ-ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАКТАН ИЗИЛДЕНИШИ

Исабеков И.Н., Кадырова Г.Э.

ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ХАНЬСКИХ СТАВОК ЧАТКАЛЬСКОЙ ДОЛИНЫ

I. Isabekov, G. Kadyrova

HISTORICAL AND LINGUISTIC RESEARCH KHAN'S RATES
OF THE CHATKAL VALLEY

УДК: 81 373. 21+811

Макалал Чаткал өрөөнүндөгү хан ордолорунун тарыхын талдоого арналган. Хан ордолорунун жсаралуу тарыхы боюнча илимий пикирлер жокко эсе. анткени топонимдерге ушул күнгө чейин илимий изилдөө иштери жүргүзүлө элек. Хан ордолорунун аталыштары эмненин негизинде жсаралганын аныктоо үчүн тарыхый-лингвистикалык талдоо жүргүзүлдү. Жүргүзүлгөн иликтөөнүн негизинде хан ордолорунун аталыштары байыркы түрк тилине тиешелүү экендиги аныкталып, топонимдердин тарыхый-географиялык аталышынын баштапкы турпаты байыркы түрк тилиндеги бир муундуу “жан” деген уңгу сөзгө **—ч- ар-** сөз жасоочу мүчөлөр жалганып **жан-чар** сөзү жана **“күл”** уңгу сөзүнө **бөс** мүчөсү кошулуп **күл-бөс** сөздөрү келип чыккан. Макалада жүргүзүлгөн тарыхый-лингвистикалык талдоонун негизинде **“жан-чар”** деген бир муундуу уңгу сөз байыркы түрк тилинде **“аңчылыкта жана жоокерчилик доордо колдонулган согуш куралы”** деген маанилерди туюндурса, экинчи **“күлбөс”** компоненти байыркы шумер тилинде **“гүл, гүлше-радостно, весело”**; байыркы түрк тилинде **“килиш (гилиш)”** - смех; радостно келип чыккан. Демек, **“күл-бөс”** сөзү күлбөгөн, жылмайбаган адамды түшүндүрөт.

Негизги сөздөр: Хан, ордо, жанчар, күлбөс, уу, аңчылык, шумер.

Статья посвящена анализу ханских ставок находящихся в Чаткальской долине. Информация по возникновению истории ханских ставок отсутствует в научной литературе, так как до настоящего момента не проводилось специальное научное исследование. Для определения названия ханских ставок мы проводили историко-лингвистический анализ. На основе проведенного нами анализа было установлено, что названия топонимов возникли на основе односложных корневых слов **“жан”** при соединении словообразующих окончаний **—ч- и - ар-** и образовалось слово **жанчар-дробить**, во втором случае соединяется к морфеме **“күл”** окончание **-бөс-** и образуется слово **“күл-бөс- несмеян”**. В результате, проведенного историко-лингвистического анализа выяснилось, что названия топонимов **“жанчар-дробить күлбөс-несмеян”** относятся к древнетюркскому языковому слою, так как первый односложный корневой компонент топонима **“жан-чар”** в тюркском языке обозначает **“охотничья ружья, в том числе ружья во время войны”**; второе название топоним **“күлбөс”** обозначает **“несмеян, не улыбающийся”**, который образован от шумерского языка **“гүл, гүлше - радостно, весело”**; и древнетюркского языка **“килиш (гилиш)”** - смех; радостно. Значит, слово **“күлбөс”** обозначает несмеющегося, не улыбающегося человека.

Ключевые слова: Хан, орда, дробить, несмеян, яд, охота, шумер.

The article is devoted to the analysis of the history of the Khans' hordes in the Chatkal valley. There are no scientific opinions

regarding the history of the revival of the Khan's horde. This is due to the fact that toponyms have not yet been studied. A historical and etymological analysis were made to clarify the origin of the names of the Khan's hordes. Based on the etymological analysis of the article, it was found out that the words **“zhaanchar, kulbos and uu”** refer to the ancient Turkish language, since the syllable **“zhan-char”** in the ancient Sumerian language means **“a weapon used in hunting and military affairs”**, **“hum, gulshe - joyfully, cheerfully”**; in Turkish **“kelish (gilish)”** - laughter, joy. However, the **“uu”** part of the third Ubulak horde was translated into the Kyrgyz language in the form in which it was pronounced and written in the Sumerian language. Thus, the original form of the word **“uu”** in ancient Sumerian means **“sleep”**. Later it spread to all Turkic languages. Based on the study, it was established that the names of the khans belong to the ancient Turkic language, and the original form of the historical and geographical names of toponyms came from the ancient Turkic words **“zhan-char”, “kulbos”, “uu-bulak”**.

Key words: Khan, horde, **“zhanchar”, “kulbos”, “uu”, hunting, Sumerian language.**

Чаткал өрөөнү Кыргыз мамлекетинин түндүк-батыш тарабындагы Теңир-Тоодо жайгашкан. Анын узундугу 200 чакырым, туурасы 20 чакырымды түзөт. Өрөөн деңиз деңгээлинен 900-2500 метр бийиктикте жайгашкан. Ушундай тоолуу өрөөндө орто кылымдарда **Жанчархан жана Күлбөсхан** ордолору бийлик жүргүзгөн. Ырас, ордолор боюнча илимий изилдөө иштери кандайдыр бир деңгээлде жүргүзүлгөн. Бирок, ордолор тарыхый-лингвистикалык жактан илимий-изилдөө иштерине кабыла элек. Демек, биздин максат ордолорго тарыхый-лингвистикалык багытта илимий изилдөө иштерин жүргүзүү болуп эсептелет.

Алсак, Орозова Г.Ж. **“Кыргыз поэмаларынын историзми жана жанрдык жаңылануу”** аттуу илимий эмгегинде **“Мундук, Зарлык”** поэмасындагы Күлбөс-Хан жана Жанчар-Хандын заманындагы уламыш окуяны талдап, **“коом социалдык катмарга бөлүнө элек көөнө доорлордогу көрүнүш, мотивдер кайсы бир тарыхый доорду, тарыхый негизи бар көрүнүштөрдү кабарлайт жана “Мундук, Зарлык” поэмасындагы бардык окуялар байыркы кыргыз турмушу менен тыгыз байланыштуу”** экендигин белгилеген [11, 77-б.].

Баяс Турал **“Алтын казык Аксы”** аттуу эмгегинде Чаткалдын түштүк-чыгыш тарабында Аксуу деген жерде Күлбөс хандын (X-XII кк.), түштүк-батыш та-

рабындагы Кызыл-Бел тарабыпта Жанчар хандын (X-XII кк.) ордолору орто кылымдарда болгонун айтат.

Чаткал району “Энциклопедия” аттуу китепте “Чанчархан жана Уубулак шаар чалдыбарлары X-XII кылымга таандык” экендиги айтылган [15, 314-319-бб.]

Ордолор жөнүндө XVI кылымда тажик тилинде жазылган молдо Сайф-ад-дин Аксикенттин (Сайпиндин, түбү - теги кыргыз) «Мажму-атут-Таварих» (“Тарыхтар жыйнагы”) аттуу эмгегинде жазылган.

Ордо “Кандын сөөлөт үйү, бийлик үй” деген маанилерге ээ экендиги кыргыз тилинин сөздүгүндө белгиленген [5, 327-б.]. Орда-в древности у тюркских кочевых кочевых народов род государственного объединения” (первонач. становление кочевых племен) деп, С.И. Ожегов “Толковый словарь русского языка” деген сөздүгүндө түшүндүрмө берген [12, 689-б.]. Ордо (орд-о) “центр”, монг. ордо “дворец” [1, 148-б.].

Демек, ордо орто кылымдарда бийлик жүргүзгөн кыргыз-түрк төбөлдөрүнүн, кагандын жана хандын тактысы, борбору болгон деп айтууга болот. Андыктан, иштин объектиси болуп “*Жанчархан*” жана “*Күлбөсхан*” ордолору эсептелет.

Биринчи ордо-Жанчар-Хан ордосу. Ордо Терс суусунун Чаткал дайрасына куйган жерде жайгашкан. Анын калдыктары аймактын түштүк-батыш капталында, тактап айтканда Чаткал айыл өкмөтүнө караштуу азыркы Курулуш айылындагы Кызыл-Белдин чыгыш тарабында орун алган. Аянты 240-300 м.

Ордо боюнча А.Т. Сулайманова 2002-2003-жж. илимий-иликтөө иштерин жүргүзүп, “Местность Жер-Көпүрө находится на территории сельской управы Курулуш, в 1,5-2 км от впадения р. Терс в Чаткал, на левом берегу р. Чаткал. Здесь расположен могильник, состоящий из 76 курганов. Курганы с земляными насыпями. Диаметр насыпи - 4,5-24 м, высота - 0,4-2 м. Этот могильник назван А.К. Кибировым по городищу *Чанчархан*, а И.К. Кожомбердиевым по расположенной к юго-востоку горе Кызыл-Бел. В местном ландшафте эта гора выделяется как отдельная вершина. На ее восточной подошве расположено городище *Чанчархан*. На самой же горе находятся остатки старых сооружений – небольшие каменные фундаменты, дорожки и углубленные в землю постройки. Местные жители называют гору Кызыл-Бел “Кароол-Чоку (караульная вышка) *Чанчархана*” деген пикирин билдирген [10, 40-б.].

Чаткал району: “Энциклопедия” аттуу китепте “*Чанчархан* шаар чалдыбары Терс суусу Чаткал суусуна куйган жерде жайгашкан. Шаар чалдыбары Түштүк-Чыгыш тарабында дөбөлөрдүн диаметри 10-15 м жана бийиктиги 0,8-1,5 м келген 100 мүрзөнүн дөбөсү жайгашкан. Бул мүрзөлөргө 1950-1951-жж. А.К. Кибиров, 1955-ж. Ю.А. Заднепровский, 1981-жылы Ы.Кожомбердиевдер илимий изилдөө иштерин жүр-

гүзүшүп, хандык X-XII кылымдарга таандык” деп белгилешкен [15, 319-б.].

Иликтөө көрсөткөндөй, хан ордолоруна археологиялык багытта гана илимий-изилдөө иштери жүргүзүлгөн. Бирок, тарыхый-лингвистикалык жактан изилдөө иштери али жүргүзүлө элек. Тарыхый-лингвистикалык багытты изилдөө иштери этимологиялык талдоо жүргүзүү аркылуу жүзөгө ашырууга аракетте-небиз.

“Илимий этимология” деп аталып жүргөн багыт азырынча “элдик этимологиядан” анчалык алыс кете алган жок. Анткени ошол эле ыкманы пайдаланат - сөздү кулакка угулгандай кабыл алып жана анын маанисинин эң үстүнкү катмарын гана түшүнөт. Бирок “илимий этимологиянын” эки жүз жылдык тажрыйбасы сөздүн тарыхтын терениндеги катмарларын фонетикалык ыкма менен табууга болбостугун көрсөтүп жатат [7, 4-б.].

“Жан” 1. “Тирүүлүктүн белгиси, материалдуу (эт) дененин биологиялык, физиологиялык, психологиялык активдеги ишмердиги. 2. Киши, адам” деген маанилерди туюндуруу кыргыз тилинин сөздүгүндө белгиленген [10, 491-б.].

Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТС) **jan-** (жан) оң же сол каптал, жан, адамдын жыныстык мүчө тарабы [56, 231-б.].

Кытай тилиндеги **yan** “*йан, жан*” “тереть, оттирать, толочь, молоть, измельчать, изучать, вникать”, - кыргыз тилинде жанч-в словах: жанч /жанчуу/ жанч-та/ жанчтоо/ жанычта/ жанычтоо, “толочь, молоть, растирать, дробить измельчать, разбить, колотить” маанилерин берерин көрсөтүп, кыргыз тилиндеги “ян”, “жан” кытай тилиндеги бир муундуу **yan** “*йан*” уңгу сөзү менен толук дал келет, анткени кыргыз, кытай тилдеринин табияты ушундай, кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөз толук кандуу мааниге ээ болгон болсо, кытай тилинде да ушундай эле көрүнүшкө ээ. Мындай көрүнүш аталган тилдердин байыркылыгынан кабар берет.

Кыргыз тилинин жаралуу табиятына мүнөздүү келген бир муундуу “**жан**” уңгу сөзүнө атоочтон этиш жасоочу **-ч** мүчөсү жалганып, **жанч** сөзү келип чыккан. “**Жанч**” кыргыз тилинин сөздүгүндө төмөнкү маанилерге ээ: 1) кандайдыр бир нерселерди майдалоо, талкалап күкүмдөө, ургулап былчыйтуу; 2) аябай уруу, аябай талкалоо, былчылдата сабоо” [11, 501-б.]. **Janс-** (жанч) “давить (сыгуу, кысуу, өлтүрүү), разминать (ийлөө, жазуу)” маанилерин туюндуруу байыркы түрк сөздүгүндө жазылган [1, 231-б.].

“Жанч” Манас эпосунун сөздүгүндө: 1. Талкалоо, 2. Саюу (найза менен) деген эки мааниси берилген [7, 61-б.].

Демек, талкалоо, сабоо, уруу, саюу, өлтүрүү маанисин билдирген **жанч** этишине-**ар** мүчөсү жалганып, **жанч+ар** сөзү келип чыккан. Ошондуктан бул

сөз азыркы кыргыз тил корунда этиштин өзгөчө формасын билдирген *айтар, кайтар, берер, көрөр* сөздөр сыяктуу эле этиштин өзгөчө формасы катары активдүү колдонулат. Ошол эле учурда, “жанч” илимий адабияттарда активдүү колдонулган “чанч” вариантына ээ.

Алсак, К.К. Юдахин “*Жанч-дробить, толочь; “Чанч” – колоть, прокалывать, пронзать*” деп, эки вариантына анализ берилген [9, 229-б., 844-б.]. “*Жанч*” майдалоо, талкалап күкүмдөө, ургулап былчыйтуу”, “*Чанч*” саюу, сайгылашуу [11, 501-б., 704-б.].

Изилдөө көрсөткөндөй, “чанч” уңгу сөзү “жанч” деген морфеманын фонетикалык жактан өзгөргөн түрү. Чаткал элинин говордук өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыргыз тилинде ж-ч тыбышы менен алмашылып сүйлөнөрүнө күбө болобуз, себеби тыбыштардын алмашып колдонулган учуру кыргыз тилиндеги табигый көрүнүш.

Демек, заттын аты өзү айтып тургандай, “*жанчар*” алгачкы учурларда жандууну жанынан же аны жашоо мүмкүнчүлүгүнөн ажыратуунун негизинде жаралган сөз экендигин байкоого болот, анткени “жанчар” кыргыздын өткөн заманындардагы *жоокерчилик* жана *аңчылык* куралы” [11, 501-б.].

“Айбалтам оор эди. Өткүр эди. *Жанчарым* сынбас эди” деген байыркы кыргыз куралын сүрөттөгөн саптарды Т. Сыдыкбеков “Көк асаба” аттуу тарыхый романынын учуратабыз [19, 492-493-бб.]. Кийин куралды туюндурган зат Осмон каганатында коомдогу тартип сакчысы же өзгөчөлөнгөн жазалоочу жөө аскерди билдирүү үчүн “янычар” (жанчар) деген ат менен колдонулган.

С.И. Ожеговдун пикири боюнча “Янычары привилегированная пехота в султанской Турции, использовавшаяся обычно в качестве полицейских, карательных войск” [12, 1356-б.].

К.З. Зулпукаров “Слово “янычары” (из турец. яз) обозначающее привилегированную пехоту в султанской Турции (до 1826 г.), выполняющую также полицейские и карательные функции. В этом слове начальное “йан” (жан) - совпадает с китайским слогом” деп белгилеген [6, 235-б.].

Демек, түрк тилиндеги аскерди туюнткан “янычар” деген сөз кыргыз тилиндеги “*жанчар*” сөзүнүн негизинде пайда болгонун тарых танбайт, анткени тилдерди салыштырууда “Бир гана чындык калат-добуштуу тилдин өзүнүн чындыгы! Тил гана ачык айкын өзү тууралуу өзү сүйлөп берет, кимдигин, тегин, дайынын” [13, 6-б.].

Иликтөө көрсөткөндөй, жанчар байыркы мезгилдерде кыргыз жоокерлери душмандар менен салгылашууда же аңчылыкта колдонулган куралдын аты. Ханга ыйгарылган Жанчар деген ат аркылуу ордонун аты тарыхта сакталып калган.

Экинчи ордо-Күлбөс-Хан ордосу. Чаткал өрөө-

нүнүн борбордук бөлүгүндө жайгашкан. Чаткал кырка тоосунун түндүк-чыгыш капталында. Чаткал районунун тарыхы деген китепте “Күлбөс-Хандын ордосу Х-ХII кылымга таандык жана анын ордо жайынын урандылары бүгүн да даана байкалып турат” деп жазылган [15, 32-б.]. Ордо жөнүндө орто кылымдарда Чаткал өрөөнүнө келген араб тарыхчы-саякатчылар Ал-Истахри жана Ибн-Хаукал Кыргызстандын башка шаарлары менен бирге, Чаткал боюнча IX-X кк. жазган эмгектеринде учурайт. Ибн-Хаукал (Абул Касим Мухаммад ибн Хаукал) Жадгал (Чаткал) өрөөнүнүн борбору Ардланкент жөнүндө баяндап, бул чөлкөмдө мындан башка калаа жок экендиги жөнүндө жазган [8].

Он бир кылым өткөндөн кийин ордонун борборуна археолог А.А. Кибиров 1950-ж. казуу иштерин жүргүзүп, “Памятников старины Чаткальского района который, между прочим, с археологической точки зрения подвергался исследованию впервые и разведочные раскопки на городище Кюльбес-хан, оплывшие развалины которого отождествляются со средневековым городом Ардланкет” экендигин белгилеген [8, 9]. Демек, өрөөндүн борбору Арланкент калаасы экендигин Ибн-Хаукалдан кийин А.А. Кибиров да ырастаган.

Ооба, Арланкент арийлер дооруна таандык Чаткалдагы байыркы шаардын аталышы, анткени эң биринчи аруу (арий) эли болуп кыргыздар эсептелинет, анткени ар-“*таза, тунук, булганбаган*”; лан-“*лев, кабылан*” деген түшүнүк. Арланкент кабылан (*арс-тан, арслан, илбирс, жолборс*) сыяктуу таза кандуу, кайратуу, тайманбас эл жашаган калаа деген мааниде. Азыркы Ирландия өлкөсүнүн да алгачкы турпаты *Ар-лан (дия)* деп аталган. Түндүк Европадагы байыркы Ар-лан (дия) өлкөсүнүн аталышы Кыргызстандын Чаткал өрөөнүндөгү топоним менен түзүлүшү жана мааниси жагынан толук дал келет, анткени Ч.А. Тукембаев белгилегендей, “Ирландские гаплотипы *R1a1* самые древние в Западной Европе и на Британских островах”, так как до кельтов в Ирландии жили арийцы, куда пришли 5200 лет назад [14, 35-б.]. Балким, Чаткал өрөөнүндөгү Ар-лан (кент) шаарынын аталышы Түндүк Европадагы байыркы Ар-лан (дия) (Ирландия) калаасынын аты менен бир эле мезгилде пайда болгон чыгар. Ошондуктан, Ибн-Хаукал Күлбөсхан ордосу деп атабай, Ардланкент экендигин жазса, А.А. Кибиров Күлбөсхан ордосунун урандылары ошол эле байыркы Ардланкент калаасынын урандылары экендигин белгилеген.

Демек, ордо “Күлбөсхандын” атынан X к. кийин аталган, анткени орто кылымдарда Чаткал өрөөнүндөгү калааны Күлбөсхан аттуу адам башкарган. Бирок, хандын чыныгы аты боюнча тарыхта (оозеки тарыхта да) маалымат жок. Ага Күлбөс деген ысымды хан болгондон кийин эл тарабынан ыйгарылган сыяк-

туу. Мисалы, кыргыздар аз сүлөгөн адамды-үндөбөс, жоош адамды-момун, куу адамды-түлкү дегендей эле, өмүрүндө күлбөгөн адамды калк күлбөс деп атаган болсо керек. Ошого байланыштуу ордо Күлбөсхан атынан тарыхта сакталып калган.

Демек, ордонун Арланкент деген байыркы арий доорунда жаралган тарыхый аты калк арасында унутулганына карабастан, анын арий эли ыйгарган нукура аты тарыхый документтерде сакталып калган.

Байыркы түрк тилинде *kul* (“күл”)- күлүү, каткырып күлүү [2, 324-б.]. Ага этиштен сын атооч жасоочу-бөс, бас, бос, бес мүчөлөрү этиштин атоочтук формасын жасайт. Атоочтук 1) этиштик, 2) сын атоочтук, 3) зат атоочтук маанилерде келет. Ошондуктан этиштин өзгөчө формасы деп аталат. Андыктан “өзгөчө сезимин билдирип каткыруу, кыткылыктоо, жылмаюу аркылуу күлкүсүн чыгаруу маанисин билдирген күл этишине-бөс мүчөсү жалганып, күл-бөс бөлүктөрүн түрзүп, күлбөс (несмеян, неулыба) күлбөгөн, жылмайбаган адамды түшүндүрүп калган. Бирок “күл” уңгу сөзү өзүнчө турганда “күлбөс” (несмеян, неулыба) маанисин бере албайт. Бирок, кыргыз тилиндеги бербес, албас, барбас, көрбөс сөздөр сыяктуу эле “бөс” мүчөсү этиштен сын атооч жасоочу мүчө экени даана көрүнөт. Демек, “бөс” мүчөсү бир муундуу “күл” уңгу сөзгө уланып, бүгүнкү күлбөс сын атоочту пайда кылган.

Э. В. Севортян кирг. күлбөс - “несмеян”; “неулыба”; узб. күлмас - “несмеян”; каз. гүлбөс - “несмеян”; “неулыба”; хак. күлбөс - “несмеян”; тув. Күлбөс - “несмеян”; алт. күлбөс - “несмеян” деген бирдей маанилерге ээ экендигин көрсөткөн.

Акыркы убакта шумер тилиндеги сөздөрдү байыркы түрк, кыргыз тилдериндеги сөздөр менен салыштырган эмгектерди учуратууга болот. К.Сыдыкова шумер, түрк, кыргыз тилдерин салыштырган Сулейменова-Дьякованын таблицасын келтирип, “Күл, күлүү сөзү шумер тилинде *“гүл, гүлше-радносно, весело”*; түрк тилинде *“киши (гилши)”* - смех; радостно. Күлү (Гүлү) - смеяться; издавать голос, звук; кыргыз тилинде күлүү-смеяться, Күлкү (Күлүш) - смех” деген

тилдик салыштырууну көрсөткөн.

Анализ көрсөткөндөй, “күлбөс” топониминин алгачкы турпаты шумер тилинде *“көңүлдүү, шаттанып, кубануу менен”* деген маанилерди туюндурган *“гүл, гүлше”* деген байыркы аталышынан келип чыккан. Ошондуктан ордо өмүрүндө күлбөгөн адамга байланыштуу аталып калган.

Жыйынтыгында, Чаткал өрөөнүндөгү хан ордолорунун доору орто кылымдарга таандык экендиги тарыхый чындык, анткени ошол мезгилде эл сураган хандардын аттары жергиликтүү элдин аң-сезиминде сакталып, ордолордун байыркы тарыхый, нукура аттары калк арасында унутулуп калгандыгында.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгү. - Б., 2017. - 148.
2. Древнетюркский словарь. - Л., 1962. - 231.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. - Ф., 1980. - 32.
4. Исабеков И.Н. Чаткал – карт тарыхтын жандуу күзгүсү. - Жалал-Абад, 2015.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. - Б., 2016.
6. Кибиров А.К. Археологические памятники Чаткала 3. / Известия КирФАН СССР, вып. II-XII, Ф., 1954. - С. 59-69.
7. Каратаев О.К., Эралиев С.Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. - Б., 2005.
8. Китаб Хурд ал – аалам мин ал - Машрип ила - л - Магриб Материалы по истории киргизов и Киргизии. - Вып 1. - М., 1973. - 35-280.
9. Манас эпосунун сөздүгү. / С. Мусаевдин жалпы редакциясы менен. - Б., 1995. - 61.
10. Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Вып. 4. А.Т. Сулайманова. Западный Тянь-Шань, Чаткал / Археологические памятники. - Б., 2009. - 37-46.
11. Орозова Г.Ж. Кыргыз поэмаларынын историзми жана жанрдык жаңылануу. - Б., 2017. - 77.
12. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М., 2001. 689.
13. Өмүралиев Ч. Босогодогу сөз же Кытайдын түбүн тиреген кыргыз. - Б., 2013. - 6.
14. Тукембаев Ч.А. Колыбель арийской расы. - Б., 2011. - 21.
15. Чаткал району: Энциклопедия. - Б., 2015. - 319.
16. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк.
17. Исабеков И.Н. Арланкент – средневековый центр Чаткальской долины. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2018. №. 12. С. 161-164